

Hermann Broch

A félálom állapota

I. fejezet

Módszertani megjegyzések

A történelem törvényei és az akarat szabadsága

Ha a történelemben törvények érnyesülnek, akkor nem lehetséges szabad akarat.

A megismerés előrelépése végeredményben filozófiai szemléleteken alapul, ismeretelméleti és logikai megfontolásokon: egy szigorú filozófia (és etikája) világos igazságakarása nélkül elképzelhetetlen az empirikus kutatás, sőt módszertani értelemben egyszerűen lehetetlen, és ha az empiria mindenkor hajlamos is arra, hogy teljesen önállónak tartsa magát, ha saját előreigyekeztétől megszédülve arra törekszik is, hogy filozófiai kiindulását elfelejtse, akkor is a filozófiai kiindulás képezi az empirikus tudás épületének alapjait, azokat az egyszerűs mindenkorra érvényes alapokat, amelyek a konstrukció valamennyi részletében mindig újra előbukkannak, legyen az épület bármely magas is.

Ugyanakkor amennyire nem szabad megfélekezni a filozófiai és az empirikus kutatás összefüggéséről, ugyanannyira nem szabad a két területet és azok részeit egymással összekeverni vagy éppenséggel összecsérelni. Az, hogy az itt szükséges, éles fogalmi elhatárolások, mindenfajta fáradozás ellenére, mindeddig alig haladtak túl a matematikailag meghatározható természettudományok körén, és egészen bizonyos, hogy semmi esetre sem jutottak el a (többnyire történelmi) szellemtudományokéhoz, nem utolsósorban a precíz terminológiák (talán megszüntethetetlen) hiányára vezethető vissza. Évszázadokig tartott, amíg az ember felismerte, hogy természetfilozófia, természettörténet és természettudomány három különböző dolog, és még akkor is hosszú idő kellett ahhoz, amíg képessé vált felismerni, hogy a természetfilozófiának nem lehet célja a természet törvényszerűségeinek felfedezése: ez utóbbi kizárólag az empirikus természetkutatás elméleteinek feladata.

Már ugyancsak nagyon esedékes lenne a történetfilozófia, történelmi ábrázolás és történelemelmélet hasonlóan tiszta elkülönítése, ugyanakkor ma még általában különös makacssággal a történetfilozófiától várják el, hogy a történelmi törvényszerűségekre fényt derítsen. Egyet a-

zonban előre kell bocsátani és szigorúan betartani: a történelem alakulásának színterét (múltban és jelenben), az ember és különböző csoportosulásai által véghezvitt politikai történések színterét (múltban és jelenben), egyszerűen, az emberi tömegmozgalmak színterét, ami törvényszerűségeit illeti, nem a történetfilozófia dolozza fel – amelynek más, nem kevésbé alapvető feladatai vannak – és ugyanígy a tulajdonképpeni történetírásnak és történelemi ábrázolásnak sem kell ilyen kutatásokkal foglalkoznia; ez kizárólag egy szigorú történelemelmélet feladatai közé tartozik, amely regulatív alapelveit a történetfilozófiától, összes empirikus illusztrációs anyagát pedig a történelmi ábrázolástól veszi, de mégis mindkét másik diszciplínától élesen elkülönül. Ez természetesen nem jelenti és nem is jelentheti az eddigi történetfilozófiai teljesítmények trónfosztását: hiszen ez – Augustinustól kezdve Hegelig és Marxig – történelmi törvényszerűségek felfedezésével szisztematikus, materiális és módszertani eredmények alapállományából hozta létre, amelyek minden eljövendő történelemelmélet részeivé fognak válni. De hozzájuk társul mindaz a történelemelméleti nekifutó is, amely – az utóbbi időben növekvő gyakorisággal – az empirikus szellemtudományok kutatási területén, a szociológiában, gazdaságtanban, pszichológiában és végül, ahogy ez magától értetődik, magában a történelemkutatásban is mindenütt előfordul. Bizonyára nincs messze az a nap, amikor sikerülni fog az összes különböző, gyakran egymásnak ellentmondó, mégis szilárdan ugyanazon cél felé igyekvő törekvéseket egy egységes történelemelméletté összefoglalni, és ha ezzel egy igazi rendszerezés sikerülne, egy igazi „tudásrendszer”, akkor ez a funkcionális kapcsolatok, elméletek és törvényszerűségek hálójával legalább az ember legfontosabb (és emellett néhány kevésbé fontos) történelemalakító magatartásmódozatát meg tudja ragadni (és sémákba tudja rendezni), tehát képes egy történelmi antropológiát, vagy talán pontosabban meghatározva, a történelem egy antropológiai struktúráját életre hívni. És azon a napon, amikor ez megtörténik, új tudomány születik.

Minden tudományos törvényszerűségnek, ahhoz hogy törvényszerűség legyen, a történéseket a maguk hatásterületén strukturálisan kell megragadnia, hogy lefolyásuk strukturálisan megjósolható lehessen; ez az előírás éppúgy érvényes a történelemelméletre, mint a természettudományokra. És a természeti törvényhez hasonlóan a történelemnek is ügyelnie kell hatásterületén belül bármilyen „véletlen” kikapcsolására, mert abban a pillanatban, amelyben spontán jelenségekkel találkozik, amelyek mozgásimpulzusaikkal együtt „megmagyarázhatatlanok”, azaz, eddig törvényekkel megközelíthetetlen és „törvényidegen” szférákból származnak, az a veszély fenyeget, hogy törvény érvényességét veszti. De

sehol sem működik annyira nyíltan és (fenyegetően) a véletlen spontán jelensége, mint a történelmi törvényszerűség mezején: az ember állítólag autonóm, szabad, individuális akarati döntése itt a „véletlen” szerepét játssza. Éppen azért a történelemelmélet – és vele együtt az eddigi történetfilozófia történelemelméleti elemeiben –, arra kényszerült, és kényszerül, hogy minden olyan hajtóerőt felkutasson a történelemben, amelyek megengedik egy autonóm indeterminált emberi akarat feltételezésének kizárását. Bárhogyan fogják is fel e tekintetben a történelem történéseit, isteni világtervként, melybe az emberi magatartás hasonmásszerűsége révén illeszkedik bele, (vagy egy dialektikus világszellem kibontakozásaként, amelynek logosza minden emberi tudat létrehozója, vagy egy nem kevésbé dialektikus színezetű ökonomológiai történelmi materializmus hatásterületeként, amely az ember létért folyó animális küzdelmének egyértelműen meghatározott utat írna elő: ezen konstrukciók mindegyikében a történelmi törvényszerűségek érvényességi alapja egy individuumon túli, személyiségen túli szférába helyeződik, egy minden egyes emberi befolyástól távol eső általános szférába, melynek oly (feltétlen determinációs ereje kell legyen, hogy az egyes individuum) alig képes észrevenni, milyen feltétlen mértékben alattvalója ennek egész gondolkodásával és cselekvéseivel együtt. Egy ennyire általános történelmi determinizmus létrehozásával a történelmi törvény képes lenne a történelmet egyértelműen előrejósolni és módszertanilag maradéktalanul azonos elbírálás alá esne a természeti törvénnyel. Csakhogy a természeti törvény világosan tudja, mikor bukkan véletlen jelenségre, hogy aztán emiatt kibővítsé és módosítsa önmagát, vagy pedig, ha ez nem sikerül, leköszönjön; a történelmi törvény viszont messze van attól, hogy ilyesmit tudjon: a spontán szabad akarati döntés „véletlenszerűsége” a történelemben nem egyértelműen megfogható egyedi tény, hanem anonim, egyáltalán nem megfogható, végtelen és örökké megújuló tényösszesség, és sem a történelmi törvénytől nem várható, hogy maga végezze el az állandó kibővítés és módosítás sziszifuszi munkáját, hogy segítségével leküzdje a véletlen agglomerációkat, sem pedig rákényszeríteni nem lehet aut, hiszen a törvény aut állítja, hogy ő már eleve végrehajtotta. Más szóval, a természeti törvénynek fennállása érdekében minden egyes esetben egyértelműen bizonyítania kell a véletlenek leküzdését, hatókörében találkozik, amelyekkel míg történelmi törvény a véletlent, ami itt a szabad akarati döntés lehetőségét jelenti, rövidúton „kiinterpretálja” hatásterületéről, vagyis a történelemből. Ez a tényinterpretáció, amely ily módon a természettudományos-matematikai bizonyítás helyére lép, tények kiválasztásának, felhalmozásának és – minden rossz történetfilozófia szerencséjére – a tények meghamisításának segítségével megy végbe, és ehhez járul a történelmen kívüli tudásterületekről vett segédelméletek analogi-

záló felhasználása. A pavlovi kísérleteket például, melyek bizonyítást keresnek ahhoz, hogy az állatok – és ezzel együtt az emberek – organizmusának valamennyi reakciómódozata nem más, mint előre pontosan kiszámítható ösztönreakciók kötege, amelyhez ezenkívül még az éppúgy előre kiszámítható állati ösztön szabadság reakciói is hozzátartoznak, a történelemelmélet (különösen materialista változatában) saját állásfoglalása és az ebben való bizakodás értékes tanuinak tekintheti, nevezetesen az abban való határozott bizakodás tanúinak, hogy az állítólagos szabad akarat véletlenszerűsége a törvénytnek megfelelően előre kiszámíthatóan, megjósolhatóan oldható fel. Mivel azonban semmiféle tanú, semmiféle interpretáció sincs, bármilyen módon kiválogatott és felhalmozott tényeken alapuljon is, amely szabatos, szigorú bizonyítékká várhatna, így legalábbis a szabad akarat fennállásának és további hatásának módszertani lehetősége csorbíthatatlanul nyitott marad a történelemben, és mivel ez a történelmi törvényszerűség létalapjainak módszertanilag ismét keményen ellentmond, egy határozottan antinómiás jellegű ellentmondás adódik. A hiányzó bizonyíték és ellenbizonyíték közé beszorítva a történelemelméletnek úgy tűnik, minden módszertani talajt kihúztak a lába alól, és hogy ez mindennek ellenére szinte makacsul kitart alapállításai mellett, hogy neki ezt kell tennie és képes is ezt tennie, úgy tűnik, minden szigorúságától és tulajdonképpeni tudományosságától megfosztja, és a pusztán „meggyőződés” rangjára fokozza le a történelemelméletet.

Különben az antinómiákat meggyőződések és valószínűleg csak meggyőződések segítségével lehet áthidalni. És persze az ember többi között olyan lényként is meghatározható, amely arra kényszerül, hogy antinómiák áthidalásával foglalkozzék; majdhogynem az a helyzet, hogy egész szellemi produktivitása az antinómiákból származik, és ennek első áthidalása bizonyára az emberiség azon nagy pillanatában következett be, amelyben ő, az ember először tételezett istent. És e kiút láttán magától értetődő, hogy a teológiai-filozófiai spekuláció éppen a hídverésnek ezt a művészetét emelte a legkifinomultabb szintre, a hajszálpontos mérészség szintjére, melyet azután a laikus filozófia, teológiai öröksége ellenére sem volt képes újból elérni. Semmi kétség: a teológiai-filozófiai spekuláció egy olyan szállás, amelybe bármilyen antinómia az elhelyezhető, semmi kétség, hogy a törvény és szabad akarat egyidejű meglétének történelemelméleti antinómiáját kétszeresen kész befogadni, mert a determinizmus-indeterminizmus probléma legősbibb anyagát alkotja, és semmi kétség sem lehet afelől, hogy a történelemelmélet ősidők óta olyan tendenciákat mutat fel, hogy erre a neki előkészített szállásra húzódják vissza. Ehhez a módszertani összekötő láncszem a történelmi „fejlődés” fogalmában és fenoménjében adott, amelyet a történelmi törvény nem ke-

rülhet meg, és amely – s ez már éppenséggel teológiai gondolat – egyrészt őt előre vivő akarati erőket követel meg, mert különben a kezdet kezdetén elakadt volna, másrészt viszont nyilvánvalóan hátráltató erőket is tartalmaz, mert különben mindenek kezdetén, úgymond rögtön és fejlődésmentesen elérte volna a törvény irányába mutató későbbi fejlődési stádiumokat, különösen, ha azokat egy boldog végállapot megközelítéseként képzeljük el; hogy ezt a késleltetést az evilági korlátozott emberi értelem és az általa irányított individuális akarat hiányosságára kell visszavezetni, az annál is világosabb, minthogy nincs más a történelmi hatómezőben található tényezők között, ami ilyen „gonosz” tevékenységre kapható, és itt még a teológiára sincs szükség; ezzel szemben a másik, a „jó” fajta akarat, amelynek az kell legyen a feladata, hogy a fejlődést a neki előírt törvény értelmében előrevigye, még a teológiának is kétségkívül bizonyos nehézségei vannak, mert itt egy törvényhez kötött szabadság antinómiájáról, egy „kötött-szabad” akaratról, egy fából vaskarikáról, egy *contradictio in adiectio*-ról van szó, akár egy olyan képződményről, amely egy antinómiát akar áthidalni és ezért annak a vonásait kell, hogy hordozza. A valóságban azonban a teológia szállítja a paradigmátikus megoldást: az embernek nincs végtelen, abszolút értelme, az ember csak annak visszfényét hordozza magán, és minthogy isteni elme visszfényében gondolkodik és cselekszik, különbözik az állattól; s így igazából ember, „normális ember” a szabadság képességével, akinek „normális” esze aztán csak egy bizonyos „szabad” akarati döntést tesz lehetővé, azt ugyanis, amely megfelel a „magasabb” észnek és az általa létrehozott világtervnek; az akarati döntés minden más fajtája, a szabadság minden más fajtája, sőt, már egy másik szabadság - és ész - autonómia a csupán elméleti feltételezése is innen tekintve az „abnormálisba”, az anarchikus örületbe hullás stigmáját hordozza magán, mint az ördögi megszállottság, amely a gyenge földi embert szakadatlanul fenyegeti és az isteni ész felcsillanásának ajándékát mindig újra elragadja tőle, úgyhogy a kifosztottnak megvetendő kártevővé, röviden csupán kiirtásra érdemes, kiirtandó eretnekké kell válnia és azzá is válik. Ez egy pragmatikus séma, amely ennek megfelelően, ha többnyire lényegesen leegyszerűsítetten is, majdnem minden történelmelméletben kimutatható, így mint pl. a marxistában is, mint az egyedül érvényes „proletárgondolkodásnak” és e gondolkodáshoz specifikusan forradalmi- és szabadság-akaratnak „normalitása” úgyhogy minden más, mégoly teoretikus szabadságfelfogás is automatikusan ellenforradalmi eretnekségként lesz kiátkozva.

További magyarázat az azonos sematikus formák feltűnő visszatérései aligha szükséges, viszont a meggyőződés „lényegét” megvizsgálhatjuk: a „meggyőzés” soha nem matematikai bizonyítékok alapján győz meg

(amelyekről nem szükséges senkit sem meggyőzni), hanem egy „normális” észre való hivatkozás segítségével; de mivel a normalitásához sincs egyértelmű bizonyítóerővel rendelkező út, végülis a sima vagdalkozás útja marad csupán, a fizikai erőszaké, amely a maga módján mindenfajta antinómiát megszüntet; a szabad akaratnak a történelemelmélet hatómezejéről való a történelmi törvény érvényességéhez szükséges kiirtásáról végülis eretnekegetések és kivégzések gondoskodnak.

Milyen különös, milyen félelmetes tényállás! Hála értelme szabadságának az ember képes a kaotikus anoním létben törvényszerűségek megismerésére, sőt tudományos megismerésre és törvényszerűségek statuálására; képes a rendre, és tele van a megismerés okozta szorongással; képes arra, hogy törvényalkotó, rendező megismerésével megvilágítón benyomuljon származásának sötétségbe, amely lényegét tartalmazza, a megelőző és elkövetkező évezredek sötétségébe; csak hogy saját tételezéséhez kötözve, a törvényszerűségben kötve melynek segítségével egyedül ő képes a rendező vissza-és előrelátásra, egy törvényhez kötve, amelynek hatómezejéből a szabad akaratot megmászthatatlanul ki kell iktatni, elvakul az ember; mivel a neki kölcsönzött megismerés eszközeit ki akarja használni, amikor a történelembe tekint vak lesz önmaga és szabadsága iránt: nemcsak, hogy a történelmet olyan lényekkel kell benépesítenie, amelyek – legalábbis elvileg – kizárólag törvény által irányítottak, és így minden szabadságuktól megfosztottak, hanem ettől a törvénykényszersztől olyannyira le van nyűgözve, hogy kényszerítve érzi magát arra, hogy gyakorlatilag is és azonnal radikálisan kipusztítsa a világból szabad akaratot, amely mindig csak az eretnekeké lehetett. A gondolat pusztá tehetetlenségéből egy önmagában véve teljesen legitim és szükséges megismerési szándék, amilyen a történelemelméleté, egy agresszíven örült etikává és erkölccsé lesz, örült büntetőjoggá, amely fékevesztett zavartságában emberiséget és embert gyilkolóan mindenütt máglyákat gyűjt, koncentrációs táborokat rendez be, kínzókarókat állít fel, kivégzőosztagokat irányít, tankokat hajt a búzamezőn át, és az emberek hajlékát rommá bombázza.

Ha tisztán a megismerésszerűre korlátozódunk is, szörnyű zűrzavar képe ez, logikailag, és emberileg egyképpen zavarodott az, ami itt megmutatkozik, és nem lesz enyhébb, legfeljebb cinikusabb, ha a történelemelmélet minden logikai kategóriát teljes összezavarva azt állítja, hogy kezdve az eretnekek kivégzésétől, akármelyik megtörtént szörnyűséget csupán a történelmi törvény stabilitásának bizonyítékaként kell felfognunk. Sok vonatkozásban ez minden filozófiai tudomány csődjének bejelentése, amely megadta magát időhöz kötöttségének, és ezzel a zűrzavarnak esett áldozatul. Valószínűleg soha nem lett volna lehetséges, hogy a történelemelmélet kihívóan örült erkölcsbe forduljon, ha módszertani-

lag ellenőrizhető lett volna, ha nem előzték volna meg őt azoknak a lát-
szólag ártalmatlan ismeretelméleti próbálkozások, melyek az egységes
logos által meghatározott emberi megismerési struktúrának deskriptív és
normatív, értékmentes és értékhez kötött, kvantifikáló és kvalifikáló spe-
ciális megismerési fajtákra való felosztására törekedtek; mindez ugyan-
azokból a zavaros forrásból táplálkozik. Hogy a tudomány ilymódon
mennyiben járult hozzá közvetlenül a megismerés elfajulásához, és hogy
ilyen formán a szellemi fáradozás, maga az igazságra való törekvés mi-
ként tette magát ellenőrizhetetlenné, hogy ezzel saját akarata ellenére
(vagy legalábbis gyakran annak ellenére) az emberi természet minden
kaotikus ősalapját felszakítsa – ezt egyelőre nem tárgyaljuk, és nem is
kell, hogy tárgyaljuk, ez ugyanis e munka központi kutatási tárgyához tar-
tozik. Egyelőre elég, hogy rámutatunk a tévutakra, a téboly útjára,
amelyre a történelemelmélet lépett, mikor a véletlen elleni harcra irá-
nyuló kötelességének félreérthető értelmezése során minden szabad aka-
ratra utaló mozzanatot ki akart irtani törvényeinek hatómezejéből. eg-
zisztenciájának biztosításához, ha a tévutakat el kell zárunk előle? Ta-
lán azt, ami belőle létezik – és hogy létezik, az még kinövéssein is látható
– mintegy csak „mintha” – szemléletként kell tekintenünk? Furcsa mó-
don ez a kérdés nem kérdés, hanem egy messzemenően korrekt, mód-
szertanilag messzemenően megtisztított tényállásra való utalás, amely
ennek megfelelően az első útmutatót is tartalmazza a probléma helyes
megoldásához: a történelmi törvény – ahogy elvárható – a történelmet
bizonyára benépesíti olyan e tényekkel, akik minden szabadságuktól meg-
vannak fosztva és kizárólag a törvénytől függenek; de eleinte sem a tör-
vénynek, sem a történelemelméletnek mint olyannak nem kell törődnie
ezen mesebeli lények tényleges létével vagy nemlétével; mindegy, milyen
nagy az emberi értelem világossága, amellyel a történelmi törvényszerű-
ségeket felállította, a törvény mint olyan a saját hatómezejében úgy te-
kinti az embereket, „mintha” azok az értelem semmilyen világosságával
nem rendelkeznének, „mintha” álmodók, félálomban bolyongó lények
tömege lennének, amelyeket magasabb parancsra, mint valami nyáját ke-
resztül űztek a történelmen és annak történésein; úgy tekinti, mint absz-
trakt médiumot, amelyről a történelem szól, mert törvényei számára szük-
sége van materiális kiindulópontra, amelynek azonban nincs konkrét je-
lentősége, úgyhogy – radikálisan fogalmazva – majdnem az a látszat ke-
letkeznék, mintha a konkrét embernek a maga konkrét tulajdonságaival
(és így saját individuális akarataival) egyáltalán semmi keresnivalója sem
lenne a történelemben vagy legalábbis a történelemelméletben. Mód-
szertanilag kifogástalan és valószínűleg lehetséges is lenne kifogástalan
történelemelméletet építeni az ilyen absztrakt „mintha”-bázisra. Csak-

hogy ez csupán gondolati játék lenne, nem pedig tudományos elmélet, melynek igazság-, helyesség- és valóságigénye van. És ezt az igényt bizony nem lehet a történelmi elméletektől és törvényektől elvitatni, legkevésbé ha tekintetbe vesszük szerencsétlen gyakorlati beavatkozásukat az élet realitásába. Sőt mi több, majdnem minden fikciónak, lebegjen látszólag még oly eloldottan is a realitás felett, valahol megfelel egy valóságterület, amelyből építőanyagát kibányássza. És ha egy fikció, amelynek olyan erős valóságkapcsolódása van, mint a történelemelméletnek, a történelmi ember fenomenjét mint akarat nélkül álmódzó, akarat nélkül bolyongó lények tömegét kezeli, akkor fel kell tennie kérdést, hogy vajon ennek az állítólag fiktív feltételezésnek nem felel-e meg valahol mégis egy igazi valóság. És ez a kérdés teljesen jogos. Hogy van-e az embernek abszolút szabad akaratú döntése, és hogy ez miként ered az abszolút legmagasabbrendű észből (amely egyedül Istennek sajátja), vagy abszolút mély bolondságból (melyet biztosan nem tulajdoníthatunk az állatnak), ez a probléma itt elhanyagolható; de az abszolút ész és az abszolút bolondság között van egy rettenetesen széles közbülső terület, és ez nevezhető speciálisan emberinek: annak ellenére, hogy ennek a közbülső területnek a felső és az alsó szélén többé-kevésbé szabad akaratú döntések létezhetnek, a tulajdonképpeni középső helyzetében – és éppen ebben játszódik le szinte folyamatosan minden emberi élet – biztosan nincs ilyesmi, biztosan nincs szabad akarat. Mert ez a középhegyet „az álomszerűség”, a derengő félhomályé, amely körülfogja az embert, amely soha nem engedi el őt, és amelyben akarása már régen nem az, csak ide-oda sodródás az álmórádatban. És az álmórádat igazi realitás, egy olyan realitás, amelyet mindenki – amennyire megengedett neki, hogy saját álomszerűségétől megszabaduljon – mindenkor és mindenütt (és végül éppen saját magán is) képes megfigyelni; röviden, mert a derengő-álomszerű éledegélésben tényleg egy majdnem akarat nélküli életreteg mutatkozik meg, ezért a történelemelmélet szabadon megközelítheti az igazi, azaz amennyire lehetséges, fikció nélküli, valóságra vonatkoztott tudományosságot.

Vagy pontosabban: amennyit – és csak amennyire – az ember „álomszerűen” éledegél, annyira tárgya a történelemelméleti, történelmi törvény szerinti megismerésnek. És ezen a tárgyi mezőn belül, azaz a homályos álomszerű emberi éledegélés mezején a történelemelmélet törvényei tudományosan igaz érvényességgel rendelkeznek.

(fordította: Mátyás Dóra)